

ΚΛΗΜΗ ΑΣΛΑΝΙΔΗ- Αναπληρωτή
Καθηγητή Σχολής Αρχιτεκτόνων
Μηχανικών

Η αποκατάσταση της Μητρόπολης
Αθηνών

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ
ΚΤΗΡΙΩΝ ΚΑΙ ΣΥΝΟΛΩΝ

ΤΕΤΡ ΑΔΙΑ

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ
ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

NOTEBOOKS
OF ARCHITECTURAL
CONSERVATION

Τ Ε Τ Ρ Α Δ Ι Α
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ
ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ
N O T E B O O K S
OF ARCHITECTURAL
CONSERVATION

ΤΕΤΡΑΔΙΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ 2 NOTEBOOKS OF ARCHITECTURAL CONSERVATION

©Πολυτεχνείο Κρήτης – Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών –
Εργαστήριο Τεκμηρίωσης και Αποκατάστασης Ιστορικών Κτηρίων και Συνόλων
Πολυτεχνειούπολη, 73100 Χανιά, docohibs@isc.tuc.gr, www.docohibs.tuc.gr
©Technical University of Crete – School of Architecture –
Laboratory for the Conservation and Documentation of Historic Buildings and Sites
University campus, 73100 Chania, docohibs@isc.tuc.gr, www.docohibs.tuc.gr

©Εταιρεία Αξιοποίησης και Διαχείρισης της Περιουσίας και του Τεχνολογικού Πάρκου του Πολυτεχνείου Κρήτης
Κτήριο Ε4.103, Πολυτεχνειούπολη, 73100 Χανιά, τ. 28210 37055, ekdoseis@tuc.gr
©Company for the Development and Management of University Assets and Technology Park
Building E4.103, University Campus, 73100 Chania, t. 28210 37055, ekdoseis@tuc.gr

Επιμέλεια: Κλήμης Ασλανίδης, Νίκος Σκουτέλης
Editors: Klimis Aslanidis, Nikos Skoutelis

Επιστημονική Επιτροπή: Κλήμης Ασλανίδης, Γιάννης Κίζης, Σταύρος Μαμαλούκος, Μιχάλης Νομικός, Νίκος Σκουτέλης
Scientific Committee: Klimis Aslanidis, Yannis Kizis, Stavros Mamaloukos, Michalis Nomikos, Nikos Skoutelis

Οι φωτογραφίες και τα σχέδια της έκδοσης είναι των συγγραφέων, εκτός αν δηλώνεται διαφορετική πηγή
Photographs and drawings in this edition were produced by the authors, unless otherwise specified
Φωτογραφία εξωφύλλου: Α. Βέργος, αρχείο ΑμΚΕ Κύκλωψ
Front page photograph: A. Vergos, NPO Cyclops

Εκτύπωση: ΤΥΠΟΚΡΕΤΑ, Ηράκλειο / Printing: TYPOKRETA, Herakleion
Σελιδοποίηση: Νίκος Ντρετάκης / Layout: Nikos Dretakis

Διόρθωση αγγλικών κειμένων: Freya Evenson / English editing: Freya Evenson

ISBN: 978-618-5558-11-6

Χορηγοί: Περιφέρεια Κρήτης, Δήμος Χανίων, Δαλκαφούκη Οίκος ΕΠΕ
Sponsors: Region of Crete, Municipality of Chania, Dalkafouki Oikos LTD

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ
ΚΤΗΡΙΩΝ ΚΑΙ ΣΥΝΟΛΩΝ

N O T E B O O K S
O F A R C H I T E C T U R A L
C O N S E R V A T I O N

2

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ
ΚΛΗΜΗΣ ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ
ΝΙΚΟΣ ΣΚΟΥΤΕΛΗΣ

ΧΑΝΙΑ 2025 CHANIA

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Τέσσερα χρόνια μετά την αρχική έκδοση, τα «Τετράδια Αρχιτεκτονικής Αποκατάστασης» επανέρχονται με έναν δεύτερο τόμο, προσηλωμένα στον ίδιο στόχο, δηλαδή στη δημοσίευση ποιοτικών επεμβάσεων αποκατάστασης στην Ελλάδα, αλλά και σε γειτονικές χώρες. Αυτή τη φορά υπάρχει μία ιδιαιτερότητα, καθώς προηγείται ένα θεωρητικό κείμενο του Δημήτρη Φιλιππίδη, το οποίο βασίζεται στην εισήγησή του στην ημερίδα που διοργανώθηκε στα Χανιά τον Σεπτέμβριο του 2023, με σκοπό να παρουσιαστούν τα αποτελέσματα του ερευνητικού προγράμματος του Εργαστηρίου Τεκμηρίωσης και Αποκατάστασης Ιστορικών Κτηρίων και Συνόλων του Πολυτεχνείου Κρήτης για την αποκατάσταση και επανάχρηση του συγκροτήματος των επτά βενετσιάνικων νεωρίων των Χανίων. Ο Δημήτρης Φιλιππίδης καταπιάνεται ιδιαιτέρως με το ζήτημα της ένταξης νέων χρήσεων, συνοψίζοντας την εμπειρία των τελευταίων δεκαετιών και τους σύγχρονους προβληματισμούς γύρω από ένα σύνθετο και επίκαιρο θέμα. Τα πέντε από τα δέκα άρθρα που ακολουθούν, άλλωστε, παρουσιάζουν πτυχές του θέματος αυτού, μέσα από διαφορετικές προσεγγίσεις. Παράλληλα, τόσο σε αυτά όσο και στις υπόλοιπες συμμετοχές, οι οποίες εξετάζουν έργα αμιγώς αναστήλωσης και συντήρησης, παρουσιάζονται αναλυτικά ποικίλα θεωρητικά προβλήματα και τεχνικές λύσεις. Όπως και στον πρώτο τόμο, τα έργα που περιλαμβάνονται στην έκδοση προέρχονται από όλες τις περιοχές της Ελλάδας, αφορούν σε μνημεία που χρονολογούνται από την αρχαιότητα μέχρι τον εικοστό αιώνα και έχουν εκτελεστεί από δημόσιους φορείς, ιδιώτες ή σύμπραξη των δύο.

Η αποκατάσταση και επανάχρηση των κτηρίων είναι ένας από τους τομείς της αρχιτεκτονικής παραγωγής της χώρας μας που καλείται τις επόμενες δεκαετίες να απαντήσει σε σοβαρές προκλήσεις, καθώς μεγάλο μέρος της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς παραμένει σε κακή κατάσταση, η οποία επιδεινώνεται από το πέρασμα του χρόνου και τις φυσικές καταστροφές, ενώ παράλληλα απειλείται από απερίσκεπτες επεμβάσεις, λόγω της άγνοιας και των ασφυκτικών οικονομικών πιέσεων. Με την περιοδική έκδοση των «Τετραδίων Αρχιτεκτονικής Αποκατάστασης» ελπίζουμε να συμβάλουμε στην αναβάθμιση της ποιότητας των έργων, αναδεικνύοντας την ανάγκη για σταθερό θεωρητικό υπόβαθρο και τεχνική γνώση επί των οποίων θα εδράζεται ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός των επεμβάσεων σε υφιστάμενα κτήρια και αρχαιολογικούς χώρους.

Η έκδοση πραγματοποιείται αυτή τη φορά από τις Εκδόσεις του Πολυτεχνείου Κρήτης. Ευχαριστούμε θερμά την Επιτροπή Εκδόσεων για την υποστήριξη της προσπάθειάς μας. Μέρος της δαπάνης εκτύπωσης καλύφθηκε από χορηγίες της Περιφέρειας Κρήτης, του Δήμου Χανίων και της εταιρείας Δαλκαφούκη Οίκος ΕΠΕ, για τις οποίες είμαστε ευγνώμονες. Ευχαριστούμε επίσης θερμά τα λοιπά μέλη της επιστημονικής επιτροπής της έκδοσης, Γιάννη Κίζη, Μιχάλη Νομικό και Σταύρο Μαμαλούκο, τους συγγραφείς των άρθρων για τη συνεργασία και την εμπιστοσύνη που μας έδειξαν, τον Κώστα Καζανάκη, ο οποίος με την εταιρεία γραφικών τεχνών ΤΥΠΟΚΡΕΤΑ ανέλαβε την εκτύπωση της έκδοσης, τον Νίκο Ντρετάκη, που ανέλαβε τη σελιδοποίηση και τη Freya Evenson, η οποία διόρθωσε τα αγγλικά κείμενα.

Κλήμης Ασλανίδης - Νίκος Σκουτέλης

Χανιά 2025

INTRODUCTION

Four years after the first issue, the *Notebooks of Architectural Conservation* are back with a second volume aimed at publishing quality conservation interventions from Greece and neighboring countries. Making this volume special is a theoretical preface by Dimitris Philippides, based on his introductory remarks at a conference held in Chania in September 2023 presenting the results of a research program by the Laboratory for the Conservation and Documentation of Historical Buildings and Sites, Technical University of Crete, on the restoration and reuse of the complex of seven Venetian shipyards at Chania. In particular, Philippides addresses the issue of integrating new uses, condensing experience gained over the last few decades and the contemporary discourse surrounding this complex and timely subject. Five of the ten articles that follow, moreover, present aspects of this issue seen through different approaches. Simultaneously, these and the other contributions dealing with purely restoration and conservation present a variety of theoretical problems and technical solutions. As in the first volume, the works included in this edition cover all of Greece, chronologically span from antiquity to the twentieth century, and have been implemented by public entities, private firms, or a collaboration of both.

In Greece, one of the main fields of architectural activity is the conservation and reuse of buildings. The next few decades will be critical in how we respond to the serious challenges presented by this, since a large portion of our architectural heritage is in poor condition, deteriorating with the passage of time and natural disasters. At the same time, it is also constantly under threat from reckless interventions due to a lack of awareness and suffocating economic pressure. The *Notebooks of Architectural Conservation* aim to contribute to improving the quality of such works, demonstrating the need for a solid theoretical background and technical knowledge on which to base the architectural design of the interventions to existing buildings and archaeological sites.

The Notebooks are this time published by the Technical University of Crete. We warmly thank the members of the Editions Committee for the support of our effort. Publication was partially funded by grants from the Region of Crete, the Municipality of Chania and Dalkafouki House LTD, to whom we owe gratitude. We also warmly thank the members of the volume's scientific committee, Ioannis Kizis, Michalis Nomikos and Stavros Mamaloukos, the authors of the articles for their cooperation and the trust they put in us, Kostas Kazanakis who with the graphic arts company TypoKreta undertook the printing of the edition, Nikos Dretakis for the pagination, and Freya Evenson who corrected the English texts.

Klimis Aslanidis – Nikos Skoutelis

Chania 2025

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ - CONTENTS

15	Δημήτρης Φιλιππίδης <i>Πρόσφατες εμπειρίες αποκατάστασης και επανάχρησης μνημείων στην Ελλάδα</i> Dimitri Philippides <i>Recent Conservation and Reuse of Monuments in Greece</i>
23	Γουλιέλμος Ορεστίδης <i>Η αναστήλωση του Ναού και του Εστιατορίου στο αρχαϊκό ιερό στο Δεσποτικό Αντιπάρου</i> Goulielmos Orestidis <i>The restoration of the Temple and Hestiatorion of the Archaic sanctuary on Despotiko</i>
24	Κώστας Ζάμπας <i>Οι μεγάλες αναστηλώσεις των μνημείων στην Άλτι της Ολυμπίας.</i> <i>Τρίτη διάσταση και ευστάθεια.</i> Costas Zambas <i>The great restorations of the monuments in the Altis of Olympia.</i> <i>Third dimension and stability</i>
43	Γιάννης Βερικάκης <i>Δύο έργα αποκατάστασης στην παλιά πόλη των Χανίων. Μικρή τριώροφη κατοικία στην οδό Δούκα και δύο κτήρια στην οδό Αρχολέων και Αριάδνης</i> Giannis Verikakis <i>Two rehabilitation projects in the old town of Chania. A small three-level house on Douka Street and two buildings on Archoleon and Ariadnis streets</i>
44	Mirela Duculescu, Raluca Munteanu <i>An exemplary conservation model for vulnerable heritage: the wooden church of Urși, Romania</i>
73	Alberto Ferlenga <i>Κατοικία σε αχυρώνα στη θέση Pertica Bassa – Brescia</i> Alberto Ferlenga <i>The barn house at Pertica Bassa – Brescia</i>
74	Κλήμης Ασλανίδης <i>Η αποκατάσταση της Μητρόπολης των Αθηνών</i> Klimis Aslanidis <i>Conservation of Athens Cathedral</i>
97	Σοφία Χριστοφορίδου <i>Αποκατάσταση και επανάχρηση του συγκροτήματος της πρώην Σχολής Τεχνών & Επαγγελμάτων (Ισλαχανέ - Σχολή Χαμιδιέ) στη Θεσσαλονίκη</i> Sophia Christoforidou <i>Restoration and reuse of the former Hamidiye School of Arts and Crafts (Islahane) in Thessaloniki</i>
98	Μαρία Μαγνήσαλη, Θεμιστοκλής Μπιλής <i>Εκθεσιακοί χώροι στο συγκρότημα Αναστασιάδη στη Δράμα</i> Maria Magnisali, Themistoklis Bilis <i>Exhibition spaces at the Anastasiadis complex in Drama</i>
116	Κλεοπάτρα Θεολογίδου, Μόρφω Παπανικολάου, Αθανάσιος Ι. Κοντιζάς <i>Η αποκατάσταση της Αγοράς Μοδιάνο στη Θεσσαλονίκη</i> Kleopatra Theologidou, Morpho Papanikolaou, Athanasios I. Kontizas <i>Conservation of the Agora Modiano in Thessaloniki</i>
129	Χρήστος Τέσσας <i>Αποκατάσταση πρόσοψης με αρτιφισιέλ: η περίπτωση της πολυκατοικίας στην οδό Πατριάρχου Ιωακείμ 52 στο Κολωνάκι</i> Christos Tessas <i>Restoration of a pierre artificielle facade: case study of the apartment building at 52 Patriarchou Ioakeim Street, Kolonaki</i>
130	
153	
154	
167	
168	
191	
192	
213	
214	
231	

Το κλιμακοστάσιο της πολυκατοικίας στην οδό Πατριάρχου Ιωακείμ 52. (Μαριάννα Μπίστη)
The staircase of the apartment building at 52 Patriarchou Ioakeim street. (Mariana Bisti)

Τ Ε Τ Ρ Α Δ Ι Α
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ
ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ
N O T E B O O K S
OF ARCHITECTURAL
CONSERVATION

Συντελεστές του έργου

- Επιστημονική επιτροπή για τη σύνταξη των μελετών: Παναγιώτης Καρύδης, (†) Χαράλαμπος Μπούρας, Γεώργιος Πενέλης
- Γενικός συντονισμός του έργου: πρωτοπρεσβύτερος Θωμάς Συνοδινός, προϊστάμενος Ιερού Καθεδρικού Ναού
- Αρχιτεκτονική αποτύπωση: Σωτήρης Βογιατζής, Συνεργάτης: Νίκος Βασιλόπουλος
- Αρχιτεκτονική μελέτη: Κλήμης Ασλανίδης
- Στατική μελέτη: Άρης Σοφοκλέους
- Μελέτη συντήρησης τοιχογραφικού διακόσμου: Σταύρος Μιχαλαριάς, Σταύρος Μπαλτογιάννης
- Μελέτη συντήρησης εικόνων τέμπλου, αποτύπωση υφιστάμενης κατάστασης τοιχογραφικού διακόσμου και μελέτη συντήρησης γλυπτικών αρχιτεκτονικών στοιχείων: Ηλίας Παπαγεωργίου
- Ηλεκτρομηχανολογική μελέτη: Κωνσταντίνος Χανιώτης, Ιορδάνης Κυριακόπουλος
- Εκτέλεση του έργου: Τεχνική Υπηρεσία της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών. Προϊστάμενος: Θεόδωρος Χαμάλης
- Ανάδοχος: ΤΕΡΚΑΤ ΑΤΕ. Υπεύθυνος εργοταξίου: Γιάννης Σιμόπουλος
- Ανάδοχος συντήρησης καλλιτεχνικού διακόσμου: Αναστασία Ψάλλη Συνεργάτες Μηχανικοί Ο.Ε. – Αβρααμίδης-Θεωδωρακόπουλος ΑΤΕ – Δίσκουροι Πραξιτέλης Τζανουλίνος & ΣΙΑ Ο.Ε.
- Επίβλεψη: Κλήμης Ασλανίδης, (†) Βασίλης Τσούρας, Άρης Σοφοκλέους, Κωνσταντίνος Χανιώτης
- Εποπτεύουσες υπηρεσίες: Υπουργείο Πολιτισμού, 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαίων και Νεώτερων Μνημείων

Η αποκατάσταση της Μητρόπολης των Αθηνών

Το έργο της αποκατάστασης του μητροπολιτικού ναού της Αθήνας είχε ως σκοπό τη στερέωσή του μετά τις ζημιές που είχε υποστεί κατά τον σεισμό του 1999. Ωστόσο, προκειμένου να εκτελεστούν οι εργασίες ενίσχυσης του κτηρίου ήταν απαραίτητο να γίνουν εκτεταμένες επεμβάσεις στις στέγες, τις όψεις και το εσωτερικό. Αυτές έδωσαν την ευκαιρία για ένα έργο ευρύτερης κλίμακας, το οποίο περιέλαβε την επίλυση επιμέρους οικοδομικών προβλημάτων, τον εκσυγχρονισμό των εγκαταστάσεων και εν τέλει την ανάδειξη του κτηρίου ως εξέχον μνημείο του αθηναϊκού κλασικισμού. Η μελέτη και η επίβλεψη του έργου κλήθηκε να αντιμετωπίσει αρκετές προκλήσεις, οι οποίες προϋπέθεταν την αρμονική και δημιουργική σύμπραξη των διαφορετικών μελετητών. Η σημαντικότερη ίσως ήταν ο σχεδιασμός των απαραίτητων στερεωτικών εργασιών και ενισχύσεων με τρόπο που δεν θα αλλοιώσει τα χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής του μνημείου, παραμένοντας κατά το δυνατόν αφανείς ή εναρμονισμένες στην αρχιτεκτονική του σύνθεση. Παρόμοια ήταν και η απαίτηση για τις σχεδόν εξ ολοκλήρου νέες ηλεκτρομηχανολογικές εγκαταστάσεις, οι οποίες, δεδομένου του όγκου και των αυξημένων λειτουργικών απαιτήσεων του κτηρίου, ήταν απαραίτητως μεγάλης κλίμακας. Σημαντική πρόκληση ήταν επίσης και αυτή που αφορούσε στις αποφάσεις που έπρεπε να ληφθούν σχετικά με την αφαίρεση ή μη νεώτερων στοιχείων και αντιστοίχως την αποκατάσταση ή μη της αρχικής μορφής. Η παρουσία του έργου που ακολουθεί δίνει έμφαση στις προκλήσεις αυτές και στις απαντήσεις που δόθηκαν στα σχετικά ερωτήματα.

Ο ναός

Το αρχικό σχέδιο του Μητροπολιτικού ναού έγινε το 1840 από τον περίφημο Δανό αρχιτέκτονα Χριστιανό Χάνσεν και ήταν εμπνευσμένο κυρίως από τον γοτθικό και τον ρωμανικό ρυθμό. Το οικόπεδο στο οποίο επρόκειτο αρχικά να οικοδομηθεί ο ναός βρισκόταν στη συμβολή των οδών Πανεπιστημίου και Ομήρου, εκεί που αργότερα κτίσθηκε ο ναός του Αγίου Διονυσίου των Καθολικών. Η κατασκευή του στη σημερινή, λιγότερο προβεβλημένη αλλά τότε κεντρικότερη θέση άρχισε το 1842 και ολοκληρώθηκε το 1862, μετά από πολλές τροποποιήσεις του αρχικού σχεδίου, που προσέδωσαν στον ναό τη σημερινή του μορφή. Η πρώτη τροποποίηση έγινε από τον ίδιο τον Χάνσεν, ο οποίος προσαρμοσε την αρχική σύνθεση στο μικρότερο οικόπεδο που τελικώς επελέγη, περιορίζοντας σημαντικά τις διαστάσεις του ναού και απλοποιώντας αντιστοίχως τον τύπο. Το 1846, ενώ είχε ήδη ξεκινήσει η κατασκευή του ναού, προκηρύχθηκε αρχιτεκτονικός διαγωνισμός για τη μετατροπή του ρυθμού σε «ελληνοβυζαντινό»,¹ τον περιορισμό δηλαδή των στοιχείων της δυτικής μεσαιωνικής αρχιτεκτονικής και τον εμπλουτισμό με μορφές του κλασικισμού και της βυζαντινής παράδοσης. Επελέγη το σχέδιο του Δημητρίου Ζέζου, ο οποίος και διαδέχθηκε τον Χάνσεν στην επίβλεψη των εργασιών. Μετά το θάνατο του Ζέζου το 1857, το έργο συνέχισε ο αρχιτέκτων François Boulanger, στον οποίον οφείλονται μάλλον περιορισμένης

1. Το εσωτερικό του ναού από το υπερώο, μετά την αποκατάσταση. (Ραμίν Αντωνιάδης)
Interior of the church after restoration, view from the gallery.
(Ramin Antoniadis)

¹ Για το σχέδιο του Χάνσεν βλ. Πανέτσος – Κασσιμάτη 2014, 31, εικ. 15.1. Για τη σύζευξη βυζαντινών και κλασικών ρυθμολογικών στοιχείων στον λεγόμενο «ελληνοβυζαντινό» ρυθμό βλ. Πουλημένος 2022, 68, 89-90.

κλίμακας επεμβάσεις στο σχέδιο του Ζέζου, που αφορούν στον διάκοσμο. Κόστισε 650.000 δραχμές, από τις οποίες οι μισές προήλθαν από την εκποίηση εκκλησιαστικής γης και οι υπόλοιπες από το Δήμο Αθηναίων και δωρητές, μεταξύ των οποίων ο Όθων και οι Γεώργιος και Σίμων Σίνας.² Ο ναός υπήρξε ιδιαιτέρως επιδραστικός για τη ναοδομία του 19^{ου} αιώνα στην Ελλάδα.³

Με διαγωνισμό που προκηρύχθηκε το 1859 ανετέθη στον Σπυρίδωνα Γιαλινά ο ζωγραφικός διάκοσμος του ναού. Αυτός ζωγράφισε τις εικόνες του τέμπλου και σχεδίασε τις νωπογραφίες, οι οποίες έγιναν από το Βαυαρό ζωγράφο Μαξιμιλιανό Ζάιτς. Την κοσμηματογραφία ανέλαβε ο Σμυρναίος ζωγράφος Κωνσταντίνος Φανέλλης. Τα γλυπτά αρχιτεκτονικά στοιχεία, κιονόκρανα και άμβωνα εκτέλεσε ο Γεώργιος Φυτάλης.⁴

Ο μητροπολιτικός ναός των Αθηνών κτίστηκε τελικώς ως ένας μεγάλων διαστάσεων (22,75 X 38,50 μ.) σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός, δίστυλος, με επιμηκυσμένο δυτικό σκέλος. Ο μεγάλος τρούλλος, διαμέτρου 10,70 μ. στηρίζεται στα ανατολικά στους τοίχους που διαιρούν το ιερό σε τρία μέρη και στα δυτικά σε δύο ογκώδεις πεσσούς. Το δυτικό τμήμα του ναού επιμηκύνεται και διαμορφώνεται όπως μία τρίκλιτη βασιλική με έναν επιπλέον πεσσό και δίβηλα που φέρονται από ζεύγη κιόνων και ημικιόνων. Ο ναός έχει πολύ μεγάλο ύψος, με το κλειδί του τρούλλου να φτάνει στα 33,80 μ. και διαθέτει υπερώο σχήματος Π σε κάτοψη, το οποίο στηρίζεται σε σταυροθόλια και καταλαμβάνει τον χώρο επάνω από τα πλάγια κλίτη καθώς και από μία στοά με διπλούς κίονες και ημικίονες που διαμορφώνεται δυτική όψη σε αντιστοιχία με το μεσαίο κλίτος. Στο βόρειο και το νότιο άκρο της στοάς σχηματίζονται δύο τετράγωνα διαμερίσματα, με πρόσβαση από τη στοά αλλά και από τα πλάγια κλίτη, τα οποία οδηγούν σε πύργους με κλιμακοστάσια, που εξέχουν του περιγράμματος του ναού και απολήγουν σε κωδωνοστάσια.

Η μορφολογική διάπλαση του εσωτερικού χώρου και των όψεων είναι σχετικώς απλή. Οι επιφάνειες διαρθρώνονται με παραστάδες ενώ επίσης κοσμήτες και γείσα διαιρούν τις επιφάνειες καθ' ύψος. Μεγάλη εντύπωση προκαλεί ο μαρμάρινος διάκοσμος, ο οποίος περιλαμβάνει τα μεγάλα μονόλοβα ή τρίλοβα παράθυρα, τους εξώστες και τα στηθαία των κωδωνοστασίων, τους κίονες, κιονόκρανα και επίκρανα παραστάδων, τα κομψά προστώα της βόρειας και νότια πλευράς, τις σίμες και τα μεγάλα ακρωτήρια των στεγών. Στο εσωτερικό κυριαρχεί ο ζωγραφικός διάκοσμος, αλλά και εδώ εντυπωσιάζουν τα μαρμάρινα μέρη, κυρίως το τέμπλο και ο άμβων.⁵

Το μεγαλύτερο μέρος των όψεων καλύπτεται σήμερα από επίχρισμα αρτιφισιέλ, εκτός από τα πλαίσια που σχηματίζονται γύρω από τα παράθυρα, που διαμορφώνονται με τραβηχτά κυμάτια, μιμούμενα μάρμαρο. Τα νεώτερα επιχρίσματα ανήκουν σε μία εκτεταμένη επισκευή που εξετέλεσε ο γνωστός αρχιτέκτων Κίμων Λάσκαρης το διάστημα 1955-57 (εικ. 2.2).⁶ Το 1957 κατασκευάστηκε επάνω από την τοξοστοιχία της δυτικής στοάς μεγάλη ψηφιδωτή παράσταση του Ευαγγελισμού, έργο της ζωγράφου Έλλης Βοΐλα.⁷ Η επισκευή αυτή έδωσε στη Μητρόπολη μία νέα, σαφώς λιτότερη μορφή, απαλλαγμένη από μεγάλο μέρος του αρχικού της διακόσμου, ιδίως δε από νεορωμανικά στοιχεία. Όπως προκύπτει από τις φωτογραφίες που έχουν διασωθεί πριν την επέμβαση, οι όψεις καλύπτονταν από επιχρίσματα με χαράξεις που μιμούσαν τους δόμους ψευδισόδομου συστήματος τοιχοποιίας καθώς και λαξευτών θολιτών στα τόξα (εικ. 2.1). Σε παλαιότερη επισκευή, του έτους 1890,⁸ είχε απαλειφθεί η χρωματική εναλλαγή των δόμων της όψης, κατ' εξοχήν χαρακτηριστικό τη ρωμανικής αρχιτεκτονικής.⁹ Κάτω από τα γείσα καθώς και στους πύργους των κωδωνοστασίων, στην ίδια στάθμη υπήρχε σειρά λομβαρδικών τοξυλλίων. Τα μεγάλα τρίλοβα παράθυρα περιβάλλονταν από σειρά ροδάκων από κονίαμα, που μιμούσαντε κεραμικές ανάγλυφες πλάκες. Ίδια σειρά από ρόδακες σχημάτιζε ζωφόρο στην κόγχη του ιερού

² Μπίρης 1966, 132-134.

³ Πουλημένος 2022, 90.

⁴ Μπίρης 1966, 133.

⁵ Λεπτομερής περιγραφή του ναού δίνεται στο: Βογιατζής 2012.

⁶ Βατόπουλος 2021.

⁷ Βατόπουλος 2021.

⁸ Μπίρης 1966, 134.

⁹ Βλ. απεικόνιση του ναού αμέσως μετά την αποπεράτωσή του στο: Μπίρης 1966, 133 καθώς και φωτογραφία στο λεύκωμα του Henri Beck (Beck 1868).

2.

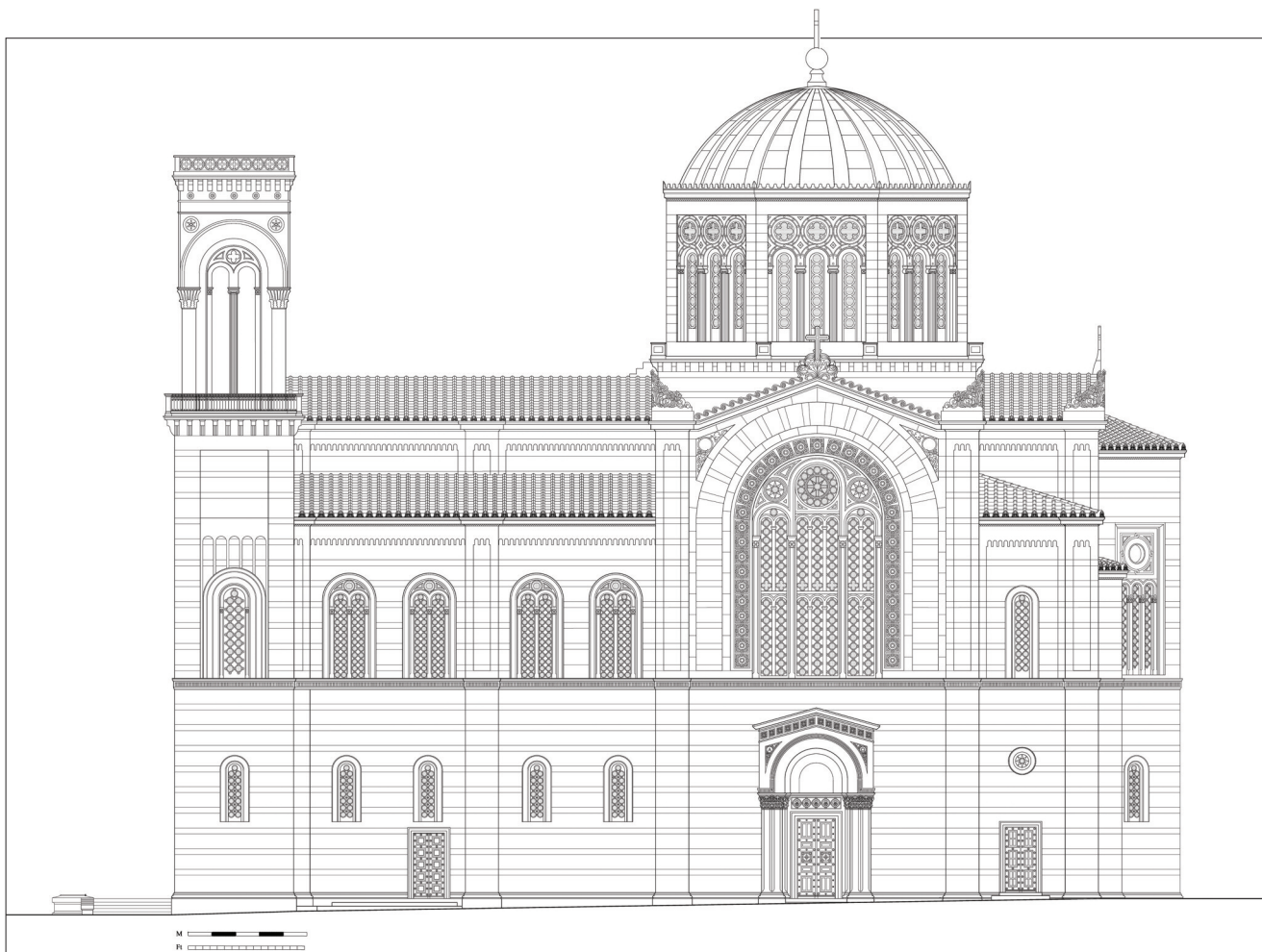
1. Η Μητρόπολη, γύρω στο 1900.
(Αποδίδεται στους Αφους Ρωμαΐδη,
©Μουσείο Μπενάκη/Φωτογραφικά
Αρχεία-Νεοελληνική Ιστορική
Συλλογή Κωνσταντίνου Τρίπου,
ΦΑ.7.1082)

2. Άποψη της Μητρόπολης από
νοτιοδυτικά μετά τη διασκευή του
Κίμωνα Λάσκαρη. (1957, Περικλής
Παπαχατζιδάκης, ©Μουσείο
Μπενάκη/ Φωτογραφικά Αρχεία,
ΦΑ.2.4724)

1. The Cathedral circa 1900.
(Attributed to the Romaidis Brothers,
©Benaki Museum/Photographic
Archive-Neohellenic Historical
Collection by Konstantinos Tripos,
ΦΑ.7.1082)

2. The Cathedral from the southwest
after Kimon Laskaris's intervention.
(1957, Periklis Papachatzidakis,
©Benaki Museum/Photographic
Archive, ΦΑ.2.4727)

3

βήματος, λίγο πιο κάτω από το γείσο, ενώ αμέσως πιο κάτω υπήρχε οδοντωτή ταινία. Στα τρίγωνα μεταξύ των τόξων των τριλόβων παραθύρων των απολήξεων των κεραίων του σταυρού και των κεκλιμένων γείσων της στέγης, υπήρχαν ανάγλυφες διακοσμήσεις με φυτικά θέματα, διαμορφωμένες στο επίχρισμα (εικ. 3). Τέλος, αρκετά διαφορετική ήταν η μορφή των κωδωνοστασίων, στις γωνίες των οποίων υπήρχαν προσαρτημένοι κίονες, ενώ ψηλότερα διαμορφωνόταν και πάλι πλαστικός διάκοσμος, με κυμάτια και ρόδακες (εικ.4.1).

Η κατασκευή του ναού αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια διερευνητικών εργασιών στο πλαίσιο των μελετών αποκατάστασης, αλλά και στη διάρκεια του έργου, κατά τη διάρκεια αποξηλώσεων. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι σχετικώς επιμελημένη λιθοδομή από αργούς ή ημικατεργασμένους λίθους, με παρεμβολή πλίνθων και ασβεστοκονίαμα (εικ. 4.2). Διαφορετική λιθοδομή υπήρχε στο τύμπανο του τρούλλου, όπου η αρχική κατασκευή είχε γίνει με δόμους από λαξευτό πωρόλιθο εναλλάξ με σειρές από πλίνθους, με ιδιαίτερος επιμελημένο πατητό αρμολόγημα. Ακριβώς κάτω από το γείσο υπήρχε οδοντωτή ταινία. Το βάθρο του τρούλλου ήταν κατασκευασμένο με το πλινθοπερίκλειστο σύστημα δόμησης (εικ. 4.3). Από τις παλιές φωτογραφίες φαίνεται ότι παρά την επιμελημένη κατασκευή του, ο τρούλλος και το βάθρο του είχαν εν τέλει καλυφθεί με λεπτό στρώμα επιχρίσματος. Οι γωνίες του βάθρου του τρούλλου αστόχησαν και στερεώθηκαν με γωνιακές λάμες, πιθανώς στη διάρκεια της δεκαετίας του 1920, δεδομένου ότι η ενίσχυση αυτή διακρίνεται σε φωτογραφία του 1930,¹⁰ ενώ δεν είναι ορατή σε αντίστοιχη φωτογραφία του 1920¹¹. Οι λάμες αποκαλύφθηκαν με τις αποξηλώσεις των επιχρισμάτων που έγιναν στο πλαίσιο του έργου (εικ. 4.4).

3.

Αναπαράσταση της νότιας όψης του ναού στη μορφή που είχε πριν το 1957. (υπόβαθρο αποτύπωσης: Σ. Βογιατζής και συνεργάτες)
Representation of the church's south facade as it was before 1957.
(based on the survey drawing by: S. Vogiatzis and colleagues)

¹⁰ Φωτογραφία Π. Παπαχατζιδάκη, Μουσείο Μπενάκη / Φωτογραφικά Αρχεία, ΦΑ.2.4825.

¹¹ Επιστολικό δελτάριο, Μουσείο Μπενάκη / Φωτογραφικά Αρχεία, Μ.3797.

4.

Στοιχεία της κατασκευής που αποκαλύφθηκαν στη διάρκεια του έργου.

1. Κίονας στη γωνία του πύργου ενός από τα κωδωνοστάσια.
2. Τοιχοποιία από αργολιθοδομή.
3. Τοιχοποιία από λαξευτούς πωρόλιθους και πλίνθους στο τύμπανο του τρούλλου.
4. Τοιχοποιία από πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής ενισχυμένη με λάμες, πιθανώς στη δεκαετία του 1920.
5. Τομή στην επικάλυψη της στέγης του δυτικού σκέλους της διαμήκους σταυρικής κεραίας.

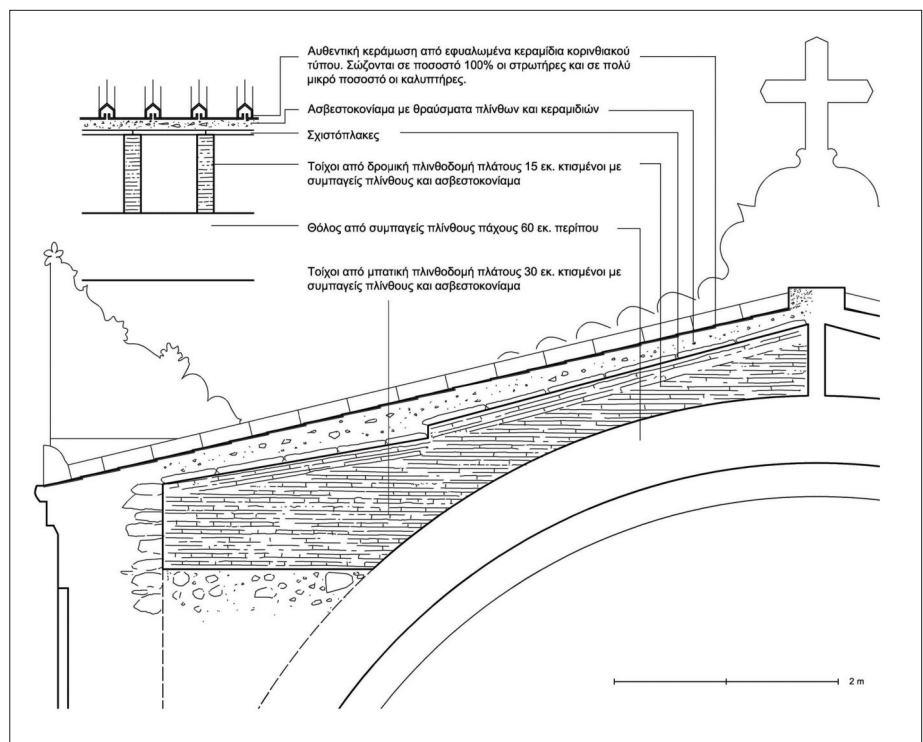

Οι θόλοι, όπως αποκαλύφθηκε από τις αποξηλώσεις που έγιναν στο πλαίσιο διερευνητικών τομών αλλά και στη διάρκεια του έργου είναι κατασκευασμένοι από συμπαγείς πλίνθους και ασβεστοκονίαμα. Στο μεσαίο κλίτος ο θόλος έχει πάχος περίπου 60 εκ. Για τη διαμόρφωση της στέγης έχουν κατασκευαστεί επί του θόλου τοίχοι από πλινθοδομή κάθετα στον κύριο άξονά του, ανά 50 εκ. περίπου. Το κενό μεταξύ των τοίχων γεφυρώνεται με σχιστόπλακες, οι οποίες διαμορφώνουν τα κεκλιμένα επίπεδα επάνω στα οποία κατασκευάζεται η κεράμωση, σε ένα υπόβαθρο από ασβεστοκονίαμα με θραύσματα πλίνθων και κεραμιδιών (εικ. 4.5). Στους θόλους των πλαγίων κλιτών, δεν επαναλαμβάνεται η

Construction elements revealed during restoration.

1. Column in the corner of one of the bell towers.
2. Rubble masonry.
3. Masonry of brick and dressed porous blocks in the dome drum.
4. Cloisonné masonry reinforced with metal strips, likely from the 1920s.
5. Section through the roof covering on the west cross arm.

4.5

ίδια κατασκευή. Τα κεκλιμένα επίπεδα διαμορφώνονται με απλά γεμίσματα, χωρίς δηλαδή τοιχάρια και κενό. Η αυθεντική κεράμωση ήταν από εφυαλωμένα κεραμίδια κορινθιακού τύπου με έξοχους ανθεμωτούς ηγεμόνες (εικ. 5). Το χρώμα της εφυαλώσεως είναι πράσινο για τους στρωτήρες και ώχρα για τους καλυπτήρες. Στον τρούλλο, η κάλυψη γίνεται με φύλλα χαλκού. Τα φύλλα διατάσσονται σε ομόκεντρες ισοπλατείς αλληλοκαλυπτόμενες ζώνες και εικοσιτέσσερις ακτινωτές νευρώσεις που σχηματίζονται από ξύλινες σανίδες. Στην κορυφή διατηρείται ο αρχικός μεγάλος χάλκινος σταυρός (εικ. 6).

Η κατάσταση διατήρησης πριν τις επεμβάσεις

Ο μητροπολιτικός ναός υπέστη σοβαρές ζημιές από τον σεισμό του 1999. Οι σημαντικότερες ρηγματώσεις εκδηλώθηκαν στα ψηλότερα μέρη της κατασκευής και ιδίως τους θόλους (εικ 7). Ιδιαίτερως έντονο ήταν το φαινόμενο της αποκόλλησης των θόλων από τα αετώματα του βόρειου και νότιου μετώπου της εγκάρσιας κεραίας του σταυρού καθώς και οι ρηγματώσεις στα τόξα των μεγάλων τριλόβων παραθύρων στην ίδια θέση. Εκτός, όμως, από τις ζημιές που προκάλεσε ο σεισμός, υπήρχαν και άλλα προβλήματα που έπρεπε να αντιμετωπιστούν. Η κατάσταση των στεγών δεν ήταν καλή, με αποτέλεσμα να υπάρχουν προβλήματα κατά τόπους από την υγρασία. Τα αρχικά εφυαλωμένα κεραμίδια κορινθιακού τύπου διατηρούνταν αποσπασματικά. Πολλοί από τους καλυπτήρες είχαν αντικατασταθεί από νεώτερα κοίλα κεραμίδια, άλλοι παρουσίαζαν εκτεταμένη διάβρωση της επιφάνειας, ενώ ορισμένα από τα ακροκέραμα είχαν αντικατασταθεί με χυτά αντίγραφα τους από τσιμεντοκονίαμα. Ρηγματωμένοι στρωτήρες είχαν καλυφθεί προχείρως με τσιμεντοκονίαμα (εικ. 5.2). Πολλά από τα κεραμίδια παρουσίαζαν αποκολλήσεις και ρηγματώσεις. Ορισμένες από τις υδρορρόες, οι οποίες κατά την επέμβαση της δεκαετίας του 1950 είχαν ενσωματωθεί στο επίχρισμα, είχαν αστοχήσει δημιουργώντας τοπικά προβλήματα λόγω διαρροών. Κακή ήταν επίσης η κατάσταση της επικάλυψης του τρούλλου, με πολλά από τα φύλλα χαλκού να λείπουν.

Οι εσωτερικές τοιχογραφημένες επιφάνειες παρουσίαζαν ρηγματώσεις, αποκολλήσεις και ήταν καλυμμένες από αιθάλη. Αυτό σε συνδυασμό με τα σχετικώς περιορισμένο φωτισμό που επιτρέπουν οι κυκλικές οπές των ανοιγμάτων με τους έγχρωμους υαλοπίνακες, δημιουργούσε ένα σκοτεινό, θλιβερό εσωτερικό. Στις εξωτερικές επιφάνειες, οι επικαθίσεις ρύπων στο επίχρισμα και τα μάρμαρα υποβάθμιζαν τη συνολική εικόνα του κτηρίου (εικ. 6, 8).

5.

1. Η στέγη του βόρειου σκέλους της εγκάρσιας σταυρικής κεραίας πριν την επέμβαση.
2. Λεπτομέρεια της στέγης του δυτικού σκέλους της διαμήκου σταυρικής κεραίας πριν την επέμβαση.
3. Ακροκέραμα στο γείσο της στέγης.

1. Roof of the north end

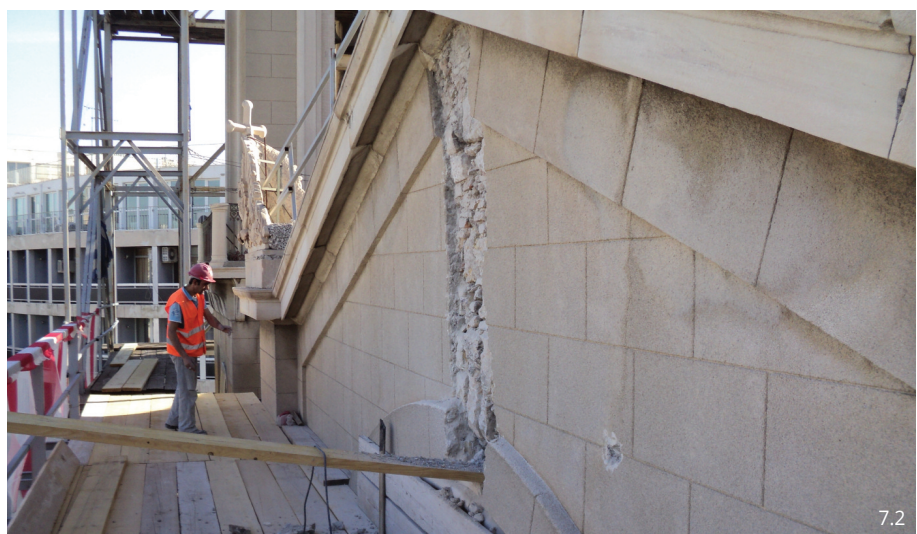
of the transverse cross arm before intervention.

2. Detail of the roof of the west cross arm before intervention.

3. Antefixes on the roof cornice.

6.
Ο ναός από τα ανατολικά πριν
την επέμβαση.
The church from the east before
intervention.

7.
1. Ρηγμάτωση στο τόξο του
παραθύρου του βόρειου σκέλους
της εγκάρσιας σταυρικής κεραίας.
2. Ρηγμάτωση στο τόξο του
παραθύρου του δυτικού σκέλους
της διαμήκου σταυρικής κεραίας
κατά τη διάρκεια των εργασιών
στερέωσης. (Γ. Σιμόπουλος)
1. Crack in the window arch at the
north end of the transverse cross arm.
2. Crack in the window arch at the west
end of the longitudinal cross arm
during stabilization works.
(G. Simopoulos)

8.
Ο ναός από τα δυτικά πριν
την επέμβαση.
The church from the west before
intervention.

9.
Το ξύλινο αμφιθέατρο στο υπερώο
πριν την επέμβαση.
The wooden theater in the gallery
before intervention.

Οι ηλεκτρομηχανολογικές εγκαταστάσεις ήταν απαρχαιωμένες και δεν ήταν δυνατόν να ανταποκριθούν στις σύγχρονες απαιτήσεις. Επιπλέον, υπήρχε σοβαρή έλλειψη σε χώρους υγιεινής, η οποία δεν ήταν εύκολο να αντιμετωπιστεί, καθώς ο ναός είναι ελεύθερος στον δημόσιο χώρο της πόλης και δεν υπάρχει δυνατότητα για προσκτίσματα. Επιπλέον, ήταν ζητούμενο να σχεδιαστεί η πρόσβαση στον ναό για άτομα με αναπηρίες. Τέλος, ένα σύνολο από νεώτερες, ασύμβατες επεμβάσεις έπρεπε να αποξηλωθούν. Οι όψεις της δυτικής στοάς είχαν επενδυθεί με γαλάζια εισαγόμενα μάρμαρα (εικ. 8). Ορθομαρμάρωση με έγχρωμα μάρμαρα είχε επίσης επενδύσει το κατώτερο τμήμα των τοίχων στο εσωτερικό. Στο μεσαίο τμήμα του υπερώου είχε κατασκευαστεί ένα ξύλινο αμφιθέατρο, το οποίο έγειρε θέματα ασφαλείας σε περίπτωση ανάγκης άμεσης εκκένωσης του χώρου (εικ. 9).

Ο σχεδιασμός του έργου

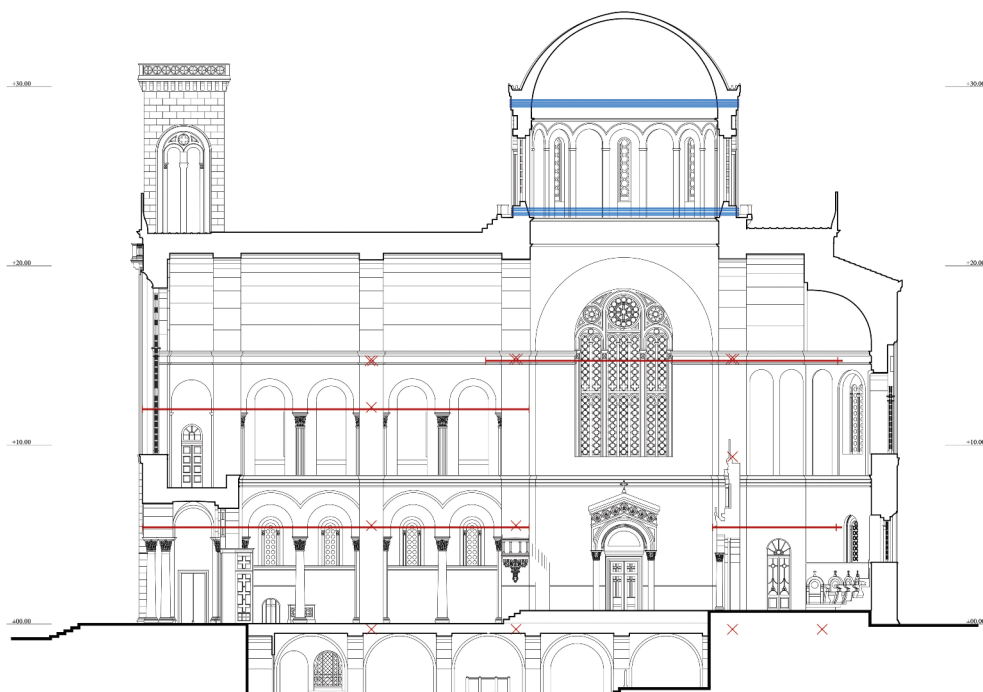
Όλα τα παραπάνω έδειχναν ότι υπήρχε η ανάγκη για μία ολοκληρωμένη επέμβαση με σκοπό κατ' αρχάς την εξασφάλιση της δομικής επάρκειας και στη συνέχεια την αισθητική αναβάθμιση του μνημείου. Αφού προηγήθηκε μία λεπτομερέστατη αποτύπωση από το γραφείο του αρχιτέκτονα Σωτήρη Βογιατζή, το εκκλησιαστικό συμβούλιο του ναού, με την εμπνευσμένη πρωτοβουλία του προϊσταμένου του, πρωτοπρεσβύτερου Θωμά Συνοδινού, η συμβολή του οποίου υπήρξε καθοριστική ποικιλοτρόπως σε όλα τα στάδια του έργου, συνέστησε μία επιστημονική επιτροπή, με σκοπό την παρακολούθηση των μελετών και τον σχεδιασμό του έργου. Σε αυτή την επιτροπή συμμετείχαν οι ομότιμοι καθηγητές του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου, Χαράλαμπος Μπούρας και Παναγιώτης Καρύδης και του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Γεώργιος Πενέλης. Η επιτροπή, αφού απέρριψε προτάσεις για δραστικές επεμβάσεις που είχαν προηγηθεί, έθεσε τις βασικές αρχές και προδιαγραφές για τις μελέτες που ακολούθησαν, οι οποίες εκπονήθηκαν και εγκρίθηκαν εντός των ετών 2007-2008. Η στατική μελέτη εκπονήθηκε από τον πολιτικό μηχανικό Άρη Σοφοκλέους, με συμβούλους τους Π. Καρύδη και Γ. Πενέλη. Η αρχιτεκτονική μελέτη κλήθηκε να υποστηρίξει τις προτάσεις της στατικής μελέτης, προκειμένου αυτές να είναι συμβατές με τον μνημειακό χαρακτήρα του κτηρίου. Επιπλέον, όμως, έπρεπε να αντιμετωπίσει όλα τα ζητήματα λειτουργικής αναβάθμισης και μορφολογικής αποκατάστασης που αναφέρθηκαν, λαμβάνοντας επίσης υπ' όψιν την ηλεκτρομηχανολογική μελέτη που εκπονήθηκε από τον ηλεκτρολόγο-μηχανολόγο μηχανικό Κωνσταντίνο Χανιώτη, με τη συμμετοχή του Ιορδάνη Κυριακόπουλου. Σύμβουλος της αρχιτεκτονικής μελέτης ήταν ο αείμνηστος Χαράλαμπος Μπούρας.

Το έργο εντάχθηκε στο πρόγραμμα δημοσίων επενδύσεων και εκτελέστηκε από την Τεχνική Υπηρεσία της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών, με αρκετές δυσκολίες και καθυστερήσεις, καθώς συνέπεσε με την περίοδο της μεγάλης οικονομικής κρίσης της χώρας (2010-14). Η επίβλεψη του έργου έγινε από τους μελετητές και τον αρχιτέκτονα μηχανικό Βασίλη Τσούρα, ο οποίος δυστυχώς έφυγε από την ζωή πολύ νέος πριν την ολοκλήρωση του έργου. Ξεχωριστό έργο αποτέλεσε η συντήρηση του τοιχογραφικού διακόσμου. Τα εγκαίνια του ναού έγιναν στις αρχές του 2016.

Στερέωση και ενίσχυση

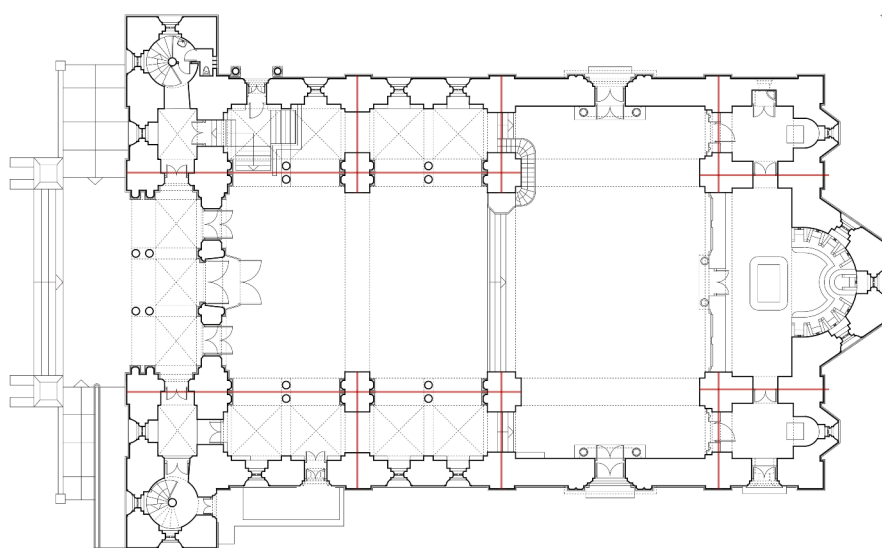
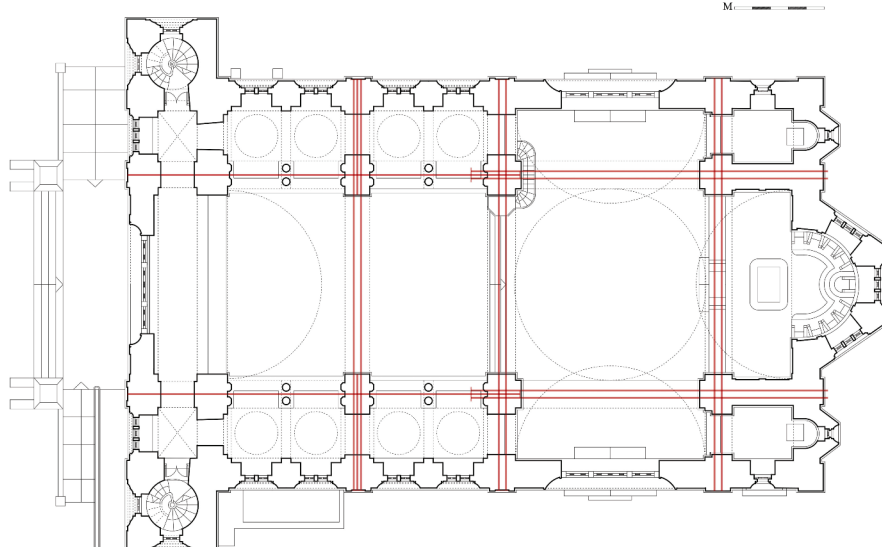
Τα δομικά προβλήματα του ναού αντιμετωπίστηκαν με τοπικά ενέματα και λιθοσυρραφές στα σημεία των ρηγματώσεων, επέμβαση στους θόλους με ενέματα βαρύτητας και συντήρηση του εξωραχίου και με ένα σύστημα ανοξείδωτων ελκυστήρων, περιδέσεων και αγκυρίων. Οι περισσότερες από τις δομικές ενισχύσεις που κρίθηκαν απαραίτητες από την στατική μελέτη του κτηρίου κατέστη δυνατόν να παραμείνουν αφανείς. Όπου αυτό ήταν αδύνατον, σχεδιάστηκαν με τρόπο ώστε να μην αλλοιώνουν τα χαρακτηριστικά του κτηρίου. Η συνεργασία με τον πολιτικό μηχανικό υπήρξε στο θέμα αυτό άριστη και η εκτέλεση της επέμβασης από τον ανάδοχο επίσης.

Οι πλάκες αγκυρώσεων των ελκυστήρων στις όψεις καλύφθηκαν από το επίχρισμα και παρέμειναν αφανείς, με αποτέλεσμα να μην τίθενται θέματα μορφολογικά. Στο εσωτερικό, όμως, η θέση των τενόντων έπρεπε να λάβει υπ' όψιν τη ρυθμολογική διάπλαση του εσωτερικού, καθώς και τον ζωγραφικό διάκοσμο. Προβλέφθηκαν ελκυστήρες σε τέσσερις στάθμες.

10.
Κάτοψη και διαμήκης τομή
του ναού με τις μεταλλικές
ενισχύσεις σύμφωνα με
τη στατική μελέτη του
Α. Σοφοκλέους. (σχέδια
αποτύπωσης: Σ. Βογιατζής
και συνεργάτες)
Plan and longitudinal section
of the church with metal
reinforcements according
to the static study by A.
Sofokleous. (survey drawing:
S. Vogiatzis and colleagues)

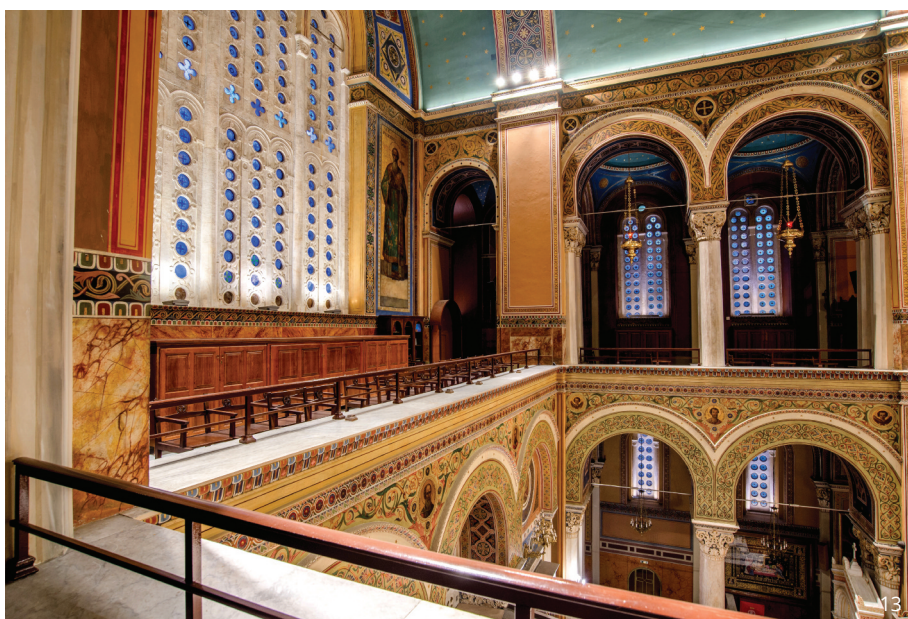
11.
Άποψη του εσωτερικού του
ναού προς τα δυτικά μετά
την επέμβαση.
(Ραμίν Αντωνιάδης)
Interior of the church facing
west after intervention.
(Ramin Antoniadis)

12.
Άποψη του εσωτερικού του ναού
προς τα ανατολικά μετά
την επέμβαση. (Ραμίν Αντωνιάδης)
Interior of the church facing east
after intervention. (Ramin Antoniadis)

13.
Άποψη του υπερώου προς τα
βορειοδυτικά μετά την επέμβαση.
(Ραμίν Αντωνιάδης)
The gallery facing northwest after
intervention. (Ramin Antoniadis)

14.

Λεπτομέρεια του τρούλλου μετά την επέμβαση.

Detail of the dome after intervention.

15.

Λεπτομέρεια της περιέδεσης του βάθρου του τρούλλου.

Detail of the metal belts around the base of the dome.

16.

Λεπτομέρεια της σύνδεσης του νότιου αετώματος της εγκάρσιας κεραίας με τον θόλο κατά τη διάρκεια των εργασιών.

(Γ. Σιμόπουλος)

Detail of the join between the south gable of the transverse cross arm and the vault during restoration.

(G. Simopoulos)

Στην πρώτη και την τρίτη από το δάπεδο στάθμη τοποθετήθηκαν ελκυστήρες στα πλάγια κλίτη στη στάθμη γένεσης των τόξων του ισογείου και του υπερώου, κατά μήκος των τοξοστοιχιών και εγκαρσίως προς αυτές σε δύο σημεία στο ισόγειο και σε ένα σημείο στον όροφο. Σε μια ενδιάμεση στάθμη τοποθετήθηκαν ελκυστήρες στην εγκάρσια διεύθυνση μόνο στα παραβήματα. Στην υψηλότερη στάθμη τοποθετήθηκαν ελκυστήρες ακριβώς κάτω από την γένεση των ημικυλινδρικών θόλων, στο σημείο όπου διαμορφώνεται ζωφόρος. Οι ελκυστήρες αυτοί παραλαμβάνουν τις πολύ μεγάλες ωθήσεις των θόλων και για τον λόγο αυτό σχεδιάστηκαν σε ζεύγη. Τα πέντε ζεύγη των ελκυστήρων αντιστοιχούν στις παραστάδες που διαμορφώνονται στις τέσσερις γωνίες του τετραγώνου στο οποίο εγγράφεται ο τρούλλος καθώς και στο μέσον της δυτικού σκέλους της διαμήκους σταυρικής κεραίας. Οι εγκάρσιοι ελκυστήρες αγκυρώνονται στους εξωτερικούς τοίχους. Οι διαμήκεις ελκυστήρες προς τα δυτικά αγκυρώνονται στη μάζα της τοιχοποιίας ενώ προς τα ανατολικά αγκυρώνονται στην εξωτερική επιφάνεια αφού διέλθουν στη μάζα των τοίχων μεταξύ του ιερού βήματος και των πλευρικών διαμερισμάτων σε μήκος 6,90 μ. (εικ. 10).

Κατά τον σχεδιασμό του συστήματος των ελκυστήρων καταβλήθηκε μεγάλη προσπάθεια ώστε να μην αλλοιωθεί ο εσωτερικός χώρος του μνημείου (εικ. 11-13). Αυτό επιτεύχθηκε με τους ακόλουθους τρόπους:

Οι ελκυστήρες των χαμηλότερων σταθμών παραμένουν μόνο στα πλάγια κλίτη και διέρχονται από κατάλληλα επιλεγμένες θέσεις, τόσο ως προς την γενική διάταξη σε σχέση με το κτήριο όσο και ως προς τον τρόπο με τον οποίο διατρυπούν τις επιφάνειες του ζωγραφικού διακόσμου.

Οι ελκυστήρες της υψηλότερης στάθμης είναι διπλοί και κατορθώνουν με αυτόν τον τρόπο να έχουν μικρή διάμετρο και μόλις να γίνονται αντιληπτοί, λαμβάνοντας υπ' όψιν το μεγάλο ύψος.

Οι αγκυρώσεις στον εσωτερικό χώρο έγιναν με αποτοίχιση του ζωγραφικού διακόσμου και εκ νέου τοποθέτηση, ώστε να καλύπτει την πλάκα αγκύρωσης.

Η ίδια η ρυθμολογική διάπλαση του εσωτερικού του ναού είναι κατάλληλη για την εγκατάσταση ενός τέτοιου συστήματος, καθώς οι επιφάνειες των τοίχων και των θόλων διαρθρώνονται με σφενδόνια και παραστάδες, που αντιστοιχούν στα σημεία όπου συγκεντρώνονται οι πλάγιες ωθήσεις των τόξων και των θόλων. Οι ελκυστήρες, λοιπόν, επισημαίνουν τις θέσεις στις οποίες επιμέρους στοιχεία έχουν διαμορφωθεί ώστε να εκφράζουν τον δομικό τους ρόλο, μετέχοντας, έτσι, εμμέσως στην αρχιτεκτονική διάπλαση του εσωτερικού χώρου.

Για το τύμπανο του τρούλλου η στατική μελέτη προέβλεψε ένα σύστημα περιμετρικών και κατακόρυφων ιμάντων περίδεσης, από λάμες ανοξείδωτου χάλυβα.

Η τοποθέτηση έγινε με αποξήλωση του επιχρίσματος και εκ νέου επίχριση, ώστε να αποκρυφθούν πλήρως (εικ. 14).

Στο βάθρο του τρούλλου με την αποξήλωση των επιχρισμάτων αποκαλύφθηκε το σύστημα ενίσχυσης των γωνιών με σιδηρές λάμες, κατασκευασμένο στη δεκαετία του 1920, το οποίο είχε αστοχήσει. Τοποθετήθηκε και εδώ σύστημα περίδεσης με ανοξείδωτες λάμες, το οποίο αποκρύφθηκε από το νέο επίχρισμα (εικ. 15).

Μία ακόμη αφάνης ενίσχυση που προβλέφθηκε από τη στατική μελέτη ήταν η σύνδεση των θόλων με τις αετωματικές απολήξεις των κεραιών του σταυρού, οι οποίες είχαν αποκολληθεί με τον σεισμό (εικ. 16).

Οι εργασίες στις στέγες

Σκοπός της επέμβασης στις στέγες ήταν η δομική ενίσχυση των θόλων και η στεγάνωση του μνημείου παράλληλα με την αποκατάσταση στην αρχική μορφή.

Τα κεραμίδια αφαιρέθηκαν με προσοχή ώστε να εξαχθούν κατά το δυνατόν ακέραια. Ακολούθως, αποκαλύφθηκε το εξωράχιο των θόλων. Το σύστημα με τα παράλληλα τοιχάρια από πλινθοδομή που διαμόρφωναν τις κλίσεις των στεγών στις τέσσερις καμάρες του σταυρού διαλύθηκαν με προσοχή και οι πλίνθοι φυλάχθηκαν ώστε να ξαναχρησιμοποιηθούν. Τα γεμίσματα των υπολοίπων θόλων αφαιρέθηκαν. Στο εξωράχιο των θόλων έγιναν αρμολογήματα και ενέματα βαρύτητας. Στη συνέχεια επιχρίστηκαν με επίχρισμα ενισχυμένο με ανοξείδωτο πλέγμα, το οποίο στερεώθηκε στο εξωράχιο. Για τη διαμόρφωση της κλίσης των στεγών επαναλήφθηκε η αρχική κατασκευή των στεγών. Στις τέσσερις καμάρες κτίστηκαν και πάλι στις ίδιες αποστάσεις τα τοιχάρια, με χρήση των πλίνθων που είχαν φυλαχθεί. Επάνω από τα τοιχάρια

17.

Εργασίες στις στέγες.

1. Καθαίρεση των πλινθόκτιστων τοιχαρίων επάνω από τους θόλους.

2. Ενίσχυση εξωραχίου.

3. Ανακατασκευή των πλινθόκτιστων τοιχαρίων και επικάλυψη με σχιστόπλακες.

4. Διάστρωση κονιάματος στις κεκλιμένες επιφάνειες.

5. Επικάλυψη με εφυσωμένα κεραμίδια.

6. Αυθεντικά εφυσωμένα κεραμίδια και αντίγραφα τους.

7. Η επικάλυψη της στέγης με εφυσωμένα κεραμίδια μετά την ολοκλήρωση των εργασιών.
Restoration of the roof.

1. Removing the brick walls over the vaults.

2. Reinforcing the extrados.

3. Rebuilding the brick walls over the vaults and covering them with schist slabs.

4. Laying mortar on the sloping surfaces.

5. Covering with glazed tiles.

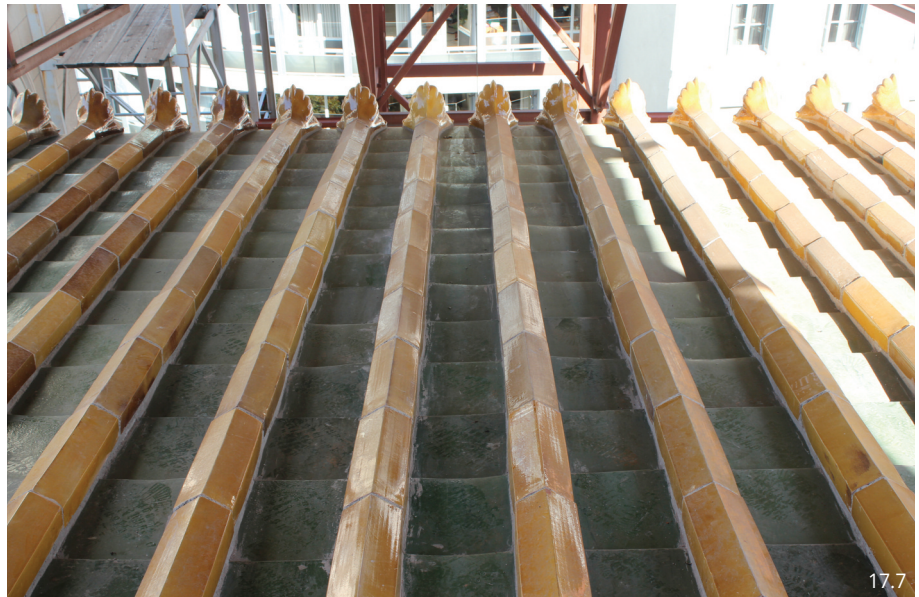
6. Authentic glazed tiles and their copies.

7. The glazed tile covering of the roof after restoration.

18.

Λεπτομέρεια της ανατολικής πλευράς του ναού μετά την αποκατάσταση με τα αυθεντικά ακροκέραμα.

Detail of the east side of the church after restoration using the original antefixes.

19.1

19.2

19.

1. Λεπτομέρεια της επικάλυψης του τρούλλου κατά την αποξήλωσή της.

2. Λεπτομέρεια της επικάλυψης του τρούλλου με φύλλα χαλκού κατά τη διάρκεια των εργασιών.

1. Detail of the covering of the dome during removal.

2. Covering the dome with copper sheets during restoration.

τοποθετήθηκαν οι ίδιες σχιστόπλακες, οι οποίες συμπληρώθηκαν με νέες όπου απαιτήθηκε (εικ. 17).

Τα νέα κεραμίδια ακολούθησαν τη μορφή των αρχικών. Ήταν, δηλαδή, κορινθιακού τύπου με δίχρωμη εφυάλωση (εικ. 17.7). Η κατασκευή τους έγινε από το εξειδικευμένο κεραμοποιείο του Νίκου Βαλλάτου. Κατασκευάστηκαν επίσης ακριβή αντίγραφα των αρχικών ακροκεράμων. Όσα από τα αρχικά κεραμίδια μπόρεσαν να διατηρηθούν τοποθετήθηκαν επίσης στις στέγες. Τα αυθεντικά ακροκέραμα προτιμήθηκε να τοποθετηθούν στις χαμηλότερες στέγες, ώστε να είναι ευκολότερα αντιληπτά από το έδαφος (εικ. 18).

Για την απορροή των ομβρίων υδάτων ακολουθήθηκε το σύστημα που υπήρχε, δηλαδή με ελεύθερη απορροή στις στέγες που βρίσκονται ψηλότερα, και συλλογή σε

20.
Λεπτομέρεια της τοπικής
συμπλήρωσης του επιχρίσματος
αρτιφισιέλ.
Detail of localized repair of
the *artificial* coating.

21.
Ο ναός από τα δυτικά μετά
την επέμβαση.
The church from the west after
intervention.

ανοικτούς αγωγούς που οδηγούν το νερό σε υδρορρόες ενσωματωμένες στο επίχρισμα στις χαμηλότερες στέγες.

Στον τρούλλο η κατάσταση των σανίδων που σχημάτιζαν τις νευρώσεις καθώς και των φύλλων του χαλκού ήταν τόσο κακή που έπρεπε να γίνει ανακατασκευή. Οι νέες νευρώσεις κατασκευάστηκαν από φύλλα αντεπικολλητής ξυλείας και τα νέα χάλκινα φύλλα τοποθετήθηκαν με το ίδιο σύστημα (εικ. 19). Ο επιχρυσωμένος σταυρός στην κορυφή του τρούλλου αφαιρέθηκε και επανατοποθετήθηκε αφού συντηρήθηκε.

Οι όψεις

Για τις όψεις του ναού επελέγη η διατήρηση στην ίδια κατάσταση, όπως δηλαδή είχε διαμορφωθεί με την επέμβαση του Λάσκαρι, αντί της επαναφοράς στην αρχική μορφή. Η επέμβαση του Λάσκαρι ήταν μία ηθελημένη αφαίρεση επιλεγμένων στοιχείων των όψεων, από έναν αρχιτέκτονα το έργο του οποίου υπήρξε έντονα επηρεασμένο από το πνεύμα του μοντερνισμού,¹² με σκοπό το έργο να αποκτήσει έναν πιο αυστηρό χαρακτήρα. Ο Κίμων Λάσκαρις, με σπουδές στην Αθήνα και το Παρίσι, και γνωστότερο έργο το συγκρότημα των προσφυγικών κατοικιών της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, διακατέχεται από το πνεύμα αμφισβήτησης του ιστορικισμού που ήταν διάχυτο στην εποχή του έργου και εκφράστηκε με διάφορους τρόπους, ένας από τους οποίους ήταν και τέτοιου τύπου χειρισμοί ιστορικών όψεων. Είναι χαρακτηριστική η δημοσίευση της εποχής στην εφημερίδα Καθημερινή, που αναφέρει ότι «δι' ισχυράς σιμεντοκονίας άπεμιμήθη πωρόλιθον εις τὰς ὀψεις ὅπου κατήργησε περιττὰ κοσμήματα

¹² Σύντομο βιογραφικό του σημείωμα στο Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη 2013.

22

καὶ ἐπέτυχε νὰ ἐναρμονίσῃ τὰ εἰς ἐλκεινὴν κατάστασιν κωδωνοστάσια μὲ τὸ ὅλον σῶμα τοῦ ναοῦ». ¹³ Αἰξίζει, ωστόσο, νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἐντονὴ κριτικὴ γιὰ τὴν ἐπέμβαση καὶ περιφρονητικὰ σχόλια γιὰ τὸ ψηφιδωτὸ εἶχε ἐκφράσει ὁ Κώστας Μπίρης στὸ γνωστὸ τοῦ βιβλίου γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Αῤῥῆνα. ¹⁴

Απὸ τὰ παραπάνω προκύπτει ὅτι ἡ ἐπέμβαση τοῦ 1955-57, ἀν καὶ τροποποίησε σημαντικὰ τὸ κτῆριό ἦταν μίᾳ ἀξιόλογη, ὅσο καὶ ἀμφιλεγόμενη, οἰκοδομικὴ φάση τοῦ κτηρίου, ἡ διατήρηση τῆς ὁποίας ἀξίζει νὰ ἐξεταστεῖ. Ἐπιπλέον, εἶναι ἀλήθεια ὅτι σὲ λιγότερο ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τὴν ἀνέγερση τοῦ κτηρίου, τὰ ἐπιχρίσματα, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὶς φωτογραφίες μετὰ τὸν πόλεμο, εἶχαν παρουσιάσει σημαντικὲς φθορὲς καὶ ἀποπτώσεις. Ἀντιθέτως τὰ ἐπιχρίσματα ἀπὸ ἀρτιφισιέλ τῆς ἐπέμβαςῃς τοῦ 1955-57 διατηροῦνται γιὰ σχεδὸν ἐβδομήντα χρόνια σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση. Μία προσπάθεια ἐπαναφοράς στὴν ἀρχικὴ κατάσταση, μὲ ἀσβεστοκονιάματα καὶ ἐπανάληψη ὅλων τῶν μορφολογικῶν στοιχείων μὲ βάση τὶς φωτογραφίες ἐνεῖχε τὸν κίνδυνο νὰ ἀστοχήσει τεχνικὰ μακροπρόθεσμα. Τὸ πιο σημαντικό, ὅμως, εἶναι ὅτι θὰ ἀποτελοῦσε μίᾳ σύγχρονη ἀνακατασκευὴ τοῦ πρωτοτύπου, χωρὶς καμία αὐθεντικότητα, ἐνῶ οἱ φωτογραφίες δὲν ἦταν ἀρκετὲς ὥστε νὰ ἀναπαραχθοῦν ὅλα τὰ στοιχεῖα μὲ πιστότητα. Ἄλλωστε, ἡ ἐπιτυχία τῆς ἀρχικῆς σύνθεσης, ὡς ἀποτέλεσμα μετατροπῶν, ἔχει ἀμφισβητηθεῖ ἀρκετά. ¹⁵ Αὐτὸ ἀσφαλῶς ἔκανε σκοπιμότητα τῆς ἀναπαραγωγῆς τῆς ἀκόμη πιο ἀμφίβολη.

22.

Ὁ ναός ἀπὸ τὰ νότια μετὰ τὴν ἐπέμβαση.

The church from the south after intervention.

¹³ Ἐφημερίδα *Καθημερινή* 16^{ης} Μαρτίου 2957 (Βατόπουλος 2021).

¹⁴ Μπίρης 1966, 134.

¹⁵ Φιλιππίδης 1984, 94-95· Μπίρης – Αδάμη 2001, 97-98.

23

23.
Το δυτικό προστώ μετά
την επέμβαση.
The west porch after intervention.

Η καθαίρεση των επιχρισμάτων από αρτιφισιέλ ήταν καθολική στον τρούλλο και το βάθρο του καθώς και στις απολήξεις της εγκάρσιας σταυρικής κεραίας. Στα υπόλοιπα σημεία, το επίχρισμα καθαιρέθηκε μόνον τοπικά, ώστε να γίνουν συρραφές ρηγματώσεων και ενέματα. Η καθαίρεση ακολούθησε τα περιγράμματα των χαραγμένων αρμών στο επίχρισμα. Για την αποκατάσταση των περιοχών που καθαιρέθηκαν πραγματοποιήθηκαν πολλά δείγματα, με διαφορετικές αναλογίες λευκού τσιμέντου, άμμου λατομείου και φυσικών χρωστικών, ώστε να επιλεγεί το πλησιέστερο προς το αυθεντικό (εικ. 20). Η επεξεργασία της επιφάνειας ακολούθησε την αρχική. Τα νέα επιχρίσματα διακρίνονται από τα αυθεντικά, με το ελαφρώς διαφορετικό χρώμα τους. Τα παλαιά επιχρίσματα καθαρίστηκαν από τους ρύπους με πλύσιμο υπό πίεση, με χλιαρό νερό (εικ. 21, 22).

Μία επιπλέον εργασία για την αποκατάσταση των όψεων ήταν η αφαίρεση των ορθομαρμαρώσεων με γαλάζια εισαγόμενα μάρμαρα που είχε γίνει στο ισόγειο. Δεδομένου ότι δεν αποκαλύφθηκαν στοιχεία για τον αρχικό ζωγραφικό διάκοσμο πίσω από τα μάρμαρα, η αποκατάσταση βασίστηκε σε παλιές φωτογραφίες (εικ. 23).

Εργασίες αισθητικής και λειτουργικής αναβάθμισης

Ιδιαίτερως σημαντική για την αναβάθμιση του εσωτερικού χώρου του ναού ήταν η αποξήλωση των ορθομαρμαρώσεων με έγχρωμα εισαγόμενα μάρμαρα στον κυρίως ναό, οι οποίες είχαν γίνει τις τελευταίες δεκαετίες. Στη θέση τους ζωγραφίστηκε απομίμηση ορθομαρμαρώσης.

Σημαντική επέμβαση για την αναβάθμιση του εσωτερικού χώρου ήταν επίσης η πλήρης αφαίρεση του ξύλινου αμφιθεάτρου του υπερώου καθώς και η κατασκευή

24.
Λεπτομέρεια του υπερώου
μετά την επέμβαση.
(Ραμίν Αντωνιάδης)
Detail of the gallery
after intervention.
(Ramin Antoniadis)

νέου μαρμαρίνου δαπέδου στον ίδιο χώρο, το οποίο αντικατέστησε το δάπεδο από μωσαϊκό (εικ. 24).

Οι ηλεκτρομηχανολογικές εγκαταστάσεις ήταν ιδιαίτερες απαιτητικές, καθώς το μέγεθος του ναού, ο αρχιτεκτονικός του σχεδιασμός αλλά και οι αυξημένες λειτουργικές απαιτήσεις που επιβάλλει η ιδιότητά του ως καθεδρικού δημιουργούσαν δυσκολίες στα δίκτυα για την θέρμανση, τον δροσισμό, τον φωτισμό, τα συστήματα ασφαλείας, την μικροφωνική εγκατάσταση και την τηλεοπτική κάλυψη. Από τον αρχικό του σχεδιασμό ο ναός είναι σκοτεινός και ανεπαρκώς αεριζόμενος, ενώ η εβδομαδιαία κάλυψη από την κρατική τηλεόραση επιβάλλει πρόσθετες απαιτήσεις, που προϋποθέτουν ένα σύνθετο πλέγμα καλωδίσεων. Τα δίκτυα έπρεπε να παραμείνουν κατά το δυνατόν αφανή αλλά και να προκαλέσουν τις ελάχιστες δυνατές επεμβάσεις στο διάκοσμο του ναού. Το πρόβλημα αντιμετωπίστηκε με συνδυασμό αφανών και εμφανών οδεύσεων (εικ. 25). Σε λίγες μόνο περιπτώσεις έπρεπε να γίνει αποξήλωση

25

25.

Το ιερό από το υπερώο
μετά την επέμβαση.

(Ραμίν Αντωνιάδης)

View of the sanctuary from
the gallery after intervention.

(Ramin Antoniadis)

και ανακατασκευή του γραπτού διακόσμου και μόνον όπου αυτό δεν απαιτούσε την επέμβαση σε σημεία που περιλαμβάνουν ζωγραφικές επιφάνειες. Ένα μεγάλο μέρος των καλωδίων στον όροφο διήλθαν από κανάλι κάτω από το νέο μαρμάρινο δάπεδο του υπερώου, στο οποίο δημιουργήθηκαν θυρίδες επίσκεψης. Το νέο σύστημα κλιματισμού αξιοποίησε παλαιότερους αεραγωγούς καθώς και έναν υπόγειο χώρο που υπήρχε για τον σκοπό αυτόν στα νότια του ναού. Ένας μικρότερος χώρος που χρησιμοποιούσε παλιότερα η ΔΕΗ ως υποσταθμός αμέσως ανατολικότερα αξιοποιήθηκε για τη δημιουργία άνετων χώρων υγιεινής που δεν υπήρχαν στον ναό. Η είσοδος προς αυτούς γίνεται από εξωτερική κλίμακα που σχεδιάστηκε για αυτόν τον σκοπό (εικ. 26.1). Ακόμα ανατολικότερα δημιουργήθηκε σκάμμα για την τοποθέτηση της εξωτερικής μονάδας του κλιματισμού, το οποίο καλύφθηκε με μεταλλική εσχάρα. Η μοναδική εξωτερική επέμβαση που έπρεπε να γίνει στον ναό ήταν η δημιουργία ράμπας στη δυτική πλευρά, ώστε να καταστεί δυνατή η πρόσβαση από αμαξίδια (εικ. 26.2).

26.1

26.2

Μία συνολική αποτίμηση

Το έργο αποκατάστασης της Μητρόπολης των Αθηνών δεν συγκαταλέγεται σε αυτά που εντυπωσιάζουν με τη δραστική αλλαγή που επιφέρουν σε ένα μνημείο. Τουναντίον, η πρόθεσή του ήταν εντελώς διαφορετική. Σκοπός του ήταν να ελέγξει τις επιπτώσεις σε ένα εξέχον μνημείο του αθηναϊκού κλασικισμού μίας δραστηκής επέμβασης στερήσεως μετά από σημαντικές βλάβες στον στατικό του φορέα αλλά και εξίσου δραστηκών επεμβάσεων στα ηλεκτρομηχανολογικά δίκτυα που επέβαλαν σύγχρονες λειτουργικές απαιτήσεις. Παράλληλα, όμως, έπρεπε να προβλέψει σημαντικές επεμβάσεις αναβάθμισης της εικόνας του κτηρίου αλλά και να διατηρήσει τη φυσιογνωμία που του προσέδωσε μία παλιότερη σημαντική επέμβαση. Τελικός σκοπός ήταν η Μητρόπολη των Αθηνών, παρά τις απαραίτητες μικρές ή μεγάλες επεμβάσεις, να διατηρήσει αναλλοίωτη τη φυσιογνωμία της, στην οποία αποτυπώνονται με ιδιαιτέρως εύγλωττο τρόπο μερικά από τα διαφορετικά πρόσωπα της πόλης. Έτσι, ο μητροπολιτικός ναός, ως ένα κατ' εξοχήν αθηναϊκό μνημείο, ακόμα και μετά την αποκατάσταση, μάς θυμίζει μερικές από τις αντιφάσεις που εξακολουθούν να διαμορφώνουν την ταυτότητά της πόλης καθώς πλησιάζουμε στην συμπλήρωση της δεύτερης εκατονταετηρίδας από την ανακήρυξή της σε πρωτεύουσα του νέου ελληνικού κράτους: Δύση και Ανατολή, πολυτέλεια και ένδεια, παράδοση και εκσυγχρονισμός.

Βιβλιογραφία

- Αγοροπούλου – Μπιρμπίλη, Α. «Λάσκαρης ή Λάσκαρις, Κίμων», λήμμα στο: *Αρχιτεκτονική* (επιμ. Χ. Μπούρας – Δ. Φιλιππίδης, Αθήνα 2013, 200.
 Βατόπουλος Ν. 2021. «Τα ψηφιδωτά της Μητρόπολης. Μία τολμηρή χειρονομία του 1957», *Η Καθημερινή*, 6.10.2021.
 Beck, H. 1868. *Vues d' Athènes et de ses Monuments, Photographies d' après Nature*, Berlin - London, A. Asher & Co.
 Βογιατζής, Σ. 2012. «Ο Ιερός Καθεδρικός ναός των Αθηνών», *Β' Επιστημονικό Συμπόσιο Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης. Πρακτικά*, Αθήνα, 39-64.
 Μπίρης, Κ. 1966. *Αι Αθήναι από του 19^{ου} εις τον 20^{όν} αιώνα*, Αθήνα.
 Μπίρης, Μ. – Καρδαμίτση-Αδάμη, Μ. 2001. *Νεοκλασική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα.
 Πανέτσος, Γ. – Κασμάτη, Μ. 2014. Η «Hellenische Renaissance» του Θεόφιλου Χάνσεν. Μια επινοημένη παράδοση της αρχιτεκτονικής τον 19ο αιώνα, στο: *“Hellenische Renaissance”*. Η αρχιτεκτονική του Θεόφιλου Χάνσεν (1813-1891) (επιμ. Γ. Πανέτσος – Μ. Κασμάτη), Αθήνα 2014, 29-41.
 Πουλημένος, Γ. 2022. *Η ελλαδική ναοδομία στην περίοδο του νεοκλασικισμού (1830-1912)*, Αθήνα.
 Φιλιππίδης, Δ. 1984. *Νεοελληνική αρχιτεκτονική*, Αθήνα.

26.

1. Η κλίμακα προς τους χώρους υγιεινής στα νότια του ναού.
2. Η ράμπα για την πρόσβαση αμαξιδίων.
1. Stairs leading to the WC to the south of the church.
2. Wheelchair access ramp.

Conservation of Athens Cathedral

The restoration of Athens Cathedral was aimed at its repair after damage suffered during the earthquake of 1999. However, in order to consolidate the building, it was necessary to carry out extensive interventions to solve individual technical problems, to modernize the facilities and ultimately to reassess the building as a prominent monument of Athenian classicism.

The original design of the Cathedral – for a different location – was made in 1840 by the famous Danish architect Christian Hansen, mainly inspired by the Gothic and Romanesque styles. Its construction began in 1842 and was completed in 1862, after many modifications to the original plan, which gave the church its current form. Hansen was succeeded by Dimitrios Zexos, to whom the final form of the church is largely due, and after his death, work was continued by the architect François Boulanger.

The Cathedral of Athens is a large cross-in-square church, with an elongated western wing. The articulation of the interior and the facades is relatively simple. The marble decoration is impressive, while painted decoration dominates the interior, but here too the marble parts, especially the iconostasis and the ambo, are impressive. Most of the facades are currently covered by a plaster of the *artificiel* type, belonging to an extensive repair carried out by the well-known architect Kimon Laskaris in 1955–57. This repair gave the Cathedral a new, clearly simpler form, freed from a large part of its original decoration, especially from neo-Romanesque elements. As can be seen from surviving photographs that predate the operation, the facades were covered with plaster imitating the stone courses of a pseudo-isodomic masonry system and carved voussoirs in the arches, while the decoration was completed by various elements inspired mainly by Romanesque architecture.

In the new intervention, the church's structural problems were treated with grouting and stone stitching at the areas of the fractures, intervention in the vaults with grouting and consolidation of the extrados and with a system of stainless-steel ties and anchors. Most of the structural reinforcements deemed necessary by the structural analysis of the building were concealed. Where this was impossible, they were designed in such a way as to not alter the building's characteristics. This design was one of the biggest challenges of the project.

The purpose of the intervention on the roofs was to structurally reinforce the vaults and waterproof the church, alongside restoring its original form. The original glazed tiles were pre-

served, and faithful copies were added where the originals had been lost. Their infrastructure was dismantled in order to consolidate the vaults, and subsequently reconstructed. The copper sheets covering the dome were replaced.

For the facades of the church, it was chosen to keep them in the same state, that is, as they had been shaped by Laskaris's intervention, instead of restoring them to their original form. This latter operation, although it significantly modified the building, was a remarkable – and controversial – construction phase and its preservation was deemed appropriate; moreover, it had behaved very well over time. After all, trying to restore to the original state ran the risk of creating a false copy. Thus, although the static reinforcements required extensive removals of the plaster, it was faithfully reconstructed.

Important for improving the church's interior was the removal of the marble cladding with colored imported marbles, in place of which imitation marble panels were painted. Additionally, the wooden theatre in the gallery was completely removed, and a new marble floor was laid, replacing the modern terrazzo pavement. The electromechanical installations were particularly demanding, as the size of the church, its architectural design and the increased operational requirements imposed by its status as a cathedral created many difficulties. The problem was addressed by a combination of invisible and visible installations. In only a few cases, painted decoration had to be removed and reconstructed, and this only when interventions were in places that had non-geometric motifs. The preservation of the fresco decoration was a different project, which contributed decisively to enhancing the interior space.

In summary, the purpose of the restoration project of Athens Cathedral was to limit the effects of a drastic consolidation after significant damage but also of equally drastic interventions in the electromechanical installations imposed by modern functional requirements on a prominent monument of Athenian classicism. At the same time, however, it had to anticipate specific interventions to improve many aspects of the building but also to maintain the character that was given to it by an earlier intervention. The final goal was for the Cathedral of Athens, despite the necessary small or large interventions, to preserve its character, which reflects some of the contradictions of the city, directly intertwined with its history and modern identity.

Κατάλογος συγγραφέων / List of authors

Δημήτρης Φιλιππίδης, αρχιτέκτων,
ομότιμος καθηγητής Ε.Μ.Π.
Dimitri Philippides, architect,
professor emeritus, NTU of Athens
dphilippidis@outlook.com

Γουλιέλμος Ορεστίδης, αρχιτέκτων
Goulielmos Orestidis, architect
gououres@yahoo.com, info@daedalma.com

Κώστας Ζάμπας, πολιτικός μηχανικός
Costas Zambas, civil engineer
costaszambas@gmail.com

Γιάννης Βερικάκης, αρχιτέκτων
Giannis Verikakis, architect
iverikakis@gmail.com

Mirela Duculescu, art historian, lecturer,
National University of Arts, Bucharest;
Pro Patrimonio Foundation Romania
mirela.duculescu@unarte.org

Raluca Munteanu, architect,
Pro Patrimonio Foundation Romania
raluca.mn@gmail.com, Bucuresti@propatrimonio.org

Alberto Ferlenga, architect,
professor Università Iuav di Venezia
alberto.ferlenga@iuav.it

Κλήμης Ασλανίδης, αρχιτέκτων, αναπληρωτής καθηγητής,
Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πολυτεχνείο Κρήτης
Klimis Aslanidis, architect, associate professor,
School of Architecture, Technical University of Crete
kaslanidis@tuc.gr

Σοφία Χριστοφορίδου, αρχιτέκτων,
προϊσταμένη της Υπηρεσίας Νεωτέρων Μνημείων
και Τεχνικών Έργων Κεντρικής Μακεδονίας,
Υπουργείο Πολιτισμού
Sophia Christoforidou, head of the Service of Modern
Monuments and Technical Works of Central Macedonia,
Ministry of Culture
schristoforidou@culture.gr

Μαρία Μαγνήσαλη, αρχιτέκτων
Maria Magnisali, architect
magnisali@yahoo.gr

Θεμιστοκλής Μπιλής, αρχιτέκτων
Themistoklis Bilis, architect
themisbilis@yahoo.gr

Κλεοπάτρα Θεολογίδου, αρχιτέκτων
Kleopatra Theologidou, architect
patrathe5@gmail.com

Μόρφω Παπανικολάου, αρχιτέκτων
Morpho Papanikolaou, architect
morfo.papanikolaou@gmail.com, morpho@sparch.gr

Αθανάσιος Κοντιζάς, πολιτικός μηχανικός
Athanasios Kontizas, civil engineer
akontizas2@gmail.com

Χρήστος Τέσσας, αρχιτέκτων, επίκουρος καθηγητής,
Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πολυτεχνείο Κρήτης
Christos Tessas, architect, assistant professor,
School of Architecture, Technical University of Crete
ctessas@tuc.gr